

Andrzej Baładynowicz

Instytut Nauk Prawnych

Kierownik Katedry Pedagogiki Pokoju i Probacji

Akademia Wymiaru Sprawiedliwości w Warszawie

<https://orcid.org/0000-0003-1248-8069>

Nowe rodzaje zagrożeń społecznych a dywersyfikacja sankcji karnoprawnych

Emerging forms of social threats and the diversification of criminal sanctions

Streszczenie

Istota i sens karania zawsze pozostaje w związku z konkretnymi działaniami naruszającymi przyjęty porządek aksjologiczny w danym okresie na określonym terytorium. Fundamentalnymi potrzebami podlegającymi kontroli społecznej na rzecz całej wspólnoty są: bezpieczeństwo i sprawiedliwość.

Zgodnie z koncepcją prawa naturalnego, dochowywanie istoty i sensu kary jako normatywności sankcjonującej nowe zagrożenia cywilizacyjno-kulturowe, winno ściśle korespondować z owymi potrzebami i autotelicznymi wartościami. W nawiązaniu do koncepcji Charlesa Taylora można powiedzieć, iż kreowanie dywersyfikacji kar w zgodzie z ich ontologiczną morfologią, wiąże się ze wskazywaniem na źródła podmiotowości i narodziny uniwersalnej tożsamości¹.

Słowa kluczowe: zagrożenie społeczne, istota i sens kary, myślenie idealizacyjne a myślenie rzeczowo-przedmiotowe, bezpieczeństwo, ideał sprawiedliwości, skuteczność karania, sceptycyzm krytyczny a justologia

Abstract

The meaning and purpose of punishment have always reflected the values that underpin a society's moral and legal order. At the heart of

¹ Ch. Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, Kraków 2010, s. 9–12; Ch. Taylor, *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, Warszawa 2001, s. 299–310

social control lie two foundational needs that belong equally to the individual and to the community: security and justice.

From the perspective of natural law, the normative essence of punishment – particularly in response to new civilisational and cultural threats – must remain faithful to these intrinsic values. To paraphrase Charles Taylor, the diversification of penalties, when grounded in their ontological morphology, becomes an act of uncovering the very sources of human subjectivity and the emergence of a universal moral identity.

Keywords: social threat, meaning of punishment, idealistic and object-oriented thought, security, justice, effectiveness of penal measures, critical scepticism, justiology.

Degradacja domostwa przyrodniczego a ochrona karno-prawna

Poszerzanie pola interwencjonizmu normatywnego opatrzonego instytucjonalizacją prawno-karną współcześnie znajduje uzasadnienie w ochronie domostwa przyrodniczego. Nie mniej, prawo karne jest mało skuteczne w kwestiach zapobiegania stale postępującej degradacji środowiska naturalnego człowieka. Problematyka przestępstw przeciwko środowisku stała się jednak w ostatnim czasie przedmiotem zainteresowania prawa karnego zarówno na gruncie regulacji wewnętrznych, jak i na gruncie prawa międzynarodowego.

W zasadniczej dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne z dnia 19 listopada 2008 roku czytamy, iż

„wspólnota jest zaniepokojona znacznym wzrostem przestępstw przeciwko środowisku i ich skutkami, które w coraz większym stopniu wykraczają poza granice państw, w których przestępstwa te są popełniane. Takie przestępstwa stanowią zagrożenie dla środowiska i w związku z tym wymagają stosownej reakcji”².

² Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne, Dz. U. L.328 z dnia 6 grudnia 2008 r.

W dalszej części Preambuły stanowi się, iż dotychczasowe systemy sankcji uznano za niewystarczające do zapewnienia pełnego przestrzegania przepisów w zakresie ochrony środowiska, dlatego też wzmocnienie tej ochrony poprzez zastosowanie sankcji karnych wydaje się nieodzowne, jako oznaka społecznego potępienia o charakterze bardziej odstraszającym niż sankcje administracyjne czy mechanizmy odszkodowawcze stosowane w ramach prawa cywilnego. Reakcja odstraszająca o charakterze kreatywnej prewencji osiągnięta na tym polu znacznie większe rezultaty niż sankcje administracyjne czy mechanizmy odszkodowawcze stosowane w ramach prawa cywilnego.

Przestępstwa przeciwko środowisku omówione są w polskim ustawodawstwie w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny oraz w ustawie z dnia 22 czerwca 2021 roku o tym samym tytule³.

Trwają też prace nad projektem ustawy o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej. Warto też odnotować starania władz naszego kraju o bardziej skuteczną kontrolę nad nielegalnym, transgranicznym transportem odpadów na terytorium Polski z Niemiec.

Redukcja społecznej kontroli spowodowana zwiększoną mobilnością zurbanizowanej wspólnoty sprzyja przestępczości wyrastającej na podłożu zachowań dewiacyjnych. Stanowią one realne zagrożenie, zarówno dla sektora gospodarki, jak też samego środowiska i fundamentalnego poczucia solidarności w reakcjach międzyludzkich.

Mając na uwadze zagrożenia spowodowane redukcją kontroli społecznej i zwiększoną mobilnością zurbanizowanej wspólnoty, rząd szwedzki, na przykład, stworzył komisję krajową do spraw ekologii. Jej zadaniem miało być dostarczanie podstawowych informacji niezbędnych do podejmowania efektywnych działań (również prewencyjnych), wymierzonych w przestępczość gospodarczą, w tym przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu. Przekazano organom rządowym raporty zawierające propozycję przeciwdziałania patologicznym zjawiskom, które zostały użyte do opracowania programu zwalczania nowych form powszechnej szkodliwości. Jednak podjęte środki, mimo wysiłków, dalekie były od doskonałości⁴.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny, Dz. U. nr 88, poz. 553 (aktualny tekst jednolity Dz. U. z 2022 roku, poz. 1138 ze zm.) oraz Ustawa z dnia 22 czerwca 1997 roku Kodeks karny (aktualny tekst jednolity Dz. U. 2022, poz. 1138, 1726), rozdział XXII Przestępstwa przeciwko środowisku, art. 181-188.

⁴ D. Magnusson, *Ekonomisk brottslighet vid import och export*, Stockholm 1991, s. 69–112.

Jak zauważyliśmy, i na co wskazuje ustawa z dnia 22 czerwca 2021 roku – przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny, problemy nie ograniczają się do jednej specyficznej gałęzi prawa. Cechą wyróżniającą ten typ przestępczości jest to, że obejmują one bardzo szeroki obszar, zarówno odpowiedzialności organizacyjnej, jak i regulacji prawnych, a także dotyczą wielu sfer środowiska naturalnego i różnych obszarów terytorialnych. Oznacza to potrzebę współpracy pomiędzy różnymi podmiotami zarówno na szczeblu państwowym, jak też międzynarodowym i koordynacji według zaprojektowanej strategii. Bardzo istotne jest również, że nowo planowane systemy lub reformy ukierunkowane są nie tylko na eliminowanie potencjalnych nadużyć, ale także na rozbudowę działań kontrolnych oraz profilaktycznych.

Wspomniana wyżej Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne z dnia 19 listopada 2008 roku określa także katalog czynów i zachowań, które kraje wspólnotowe obowiązane są uznać za przestępstwa karne oraz oblige do zapewnienia odpowiedzialności również osób prawnych za przestępstwa przeciwko środowisku.

Rodzi się pytanie, dlaczego przeciwdziałanie przestępczości przeciwko w środowisku jest tak ważne? Zwykle odpowiada się na tę kwestię, ukazując zakres zjawiska i skalę wyrządzonych szkód. Twierdzi się, że spustoszenia w tym zakresie są daleko bardziej poważne aniżeli następstwa wywołane działaniami wobec tradycyjnych dóbr ochrony instytucjonalnej. Najpoważniejsze konsekwencje czynów inkryminowanych przeciwko biodegradacji otoczenia przyrodniczego są widoczne w sferze gospodarki. Zachwiana zostaje pewność obrotu ekonomicznego i obowiązywanie kodeksu etycznego, który leży u podstaw każdego wolnego społeczeństwa. Wszystkie państwa demokratyczne opierają się na prawie i systemach regulacji akceptowanych przez większość, ale obowiązujących wszystkich. Na ogół obywatele zgadzają się na stosowanie takich reguł. Przyjmuje się, iż przestrzeganie porządku normatywnego jest zagwarantowane istnieniem sprawnego systemu kontroli i egzekucji sankcji. Jest to jednak wątpliwa pod względem potwierdzenia naukowa teza, bowiem w wielu przypadkach ludzie postępują zgodnie z normami prawnymi nawet wtedy, kiedy kontrola jest wadliwa, a system sankcji – nieprzejrzysty i niekonsekwentnie stosowany⁵.

⁵ N. Christie, *Granice cierpienia*, przeł. L. Falandysz, Warszawa 1991, s. 32–43.

Ludwig von Mises (1881-1973) w swojej prakseologicznej koncepcji ludzkiego działania wskazywał, że akt decyzji zawsze oznacza wybór pomiędzy różnymi możliwościami dostępnymi dla człowieka. Osoba nigdy nie wybiera między wartościami, lecz między dwiema możliwościami działania, które w zależności od przyjętego punktu widzenia przyjmują określone wartości.⁶ Jednocześnie istotnym elementem teorii przywołanego uczonego jest założenie, iż wybór postępowania jest przejawem siły i zdolności kierowania, które mają swoje naturalne ograniczenia. Mises, podobnie jak inni przedstawiciele prakseologii, ujmując ludzkie działanie w kategorii celów i środków, nie odwołując się do wartości.

W kontekście omawianej problematyki można przyjąć, iż celem ostatecznym działania jest zapobieganie przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, zaś środkiem do jego realizacji ma być określone zachowanie konkretnych pracowników, odpowiedzialnych w swoich macierzystych organizacjach za reakcję na przestępstwo.

Ujmowanie reakcji osób fizycznych lub prawnych na czyny zabronione prawem w kategoriach teorii wymiany pozwala określić koszty takiego działania, które stanowią wszelkie okoliczności związane z rezygnacją ze stanu zastanego, czyli z braku przedmiotowej reakcji. Koszty stanowią wartość, jaką wykonawcy ról zawodowych przypisują satysfakcji, której trzeba się wyrzec, aby osiągnąć ostateczny cel.⁷ W analizowanym zagadnieniu kosztami będzie zatem wszelka aktywność związana z planowaniem, zarządzaniem i podejmowaniem konkretnych inicjatyw w reakcji na naruszenie dobrostanu środowiska.

Kwestii kosztów warto poświęcić nieco więcej uwagi z tej przyczyny, że obok wspomnianych ograniczeń, stosunek kosztów do wartości osiąganego celu jest decydującym czynnikiem warunkującym podejmowanie ostatecznych stanowień co do konkretnego działania. Przyjmując założenia Misesa, osoba fizyczna lub prawna odpowiedzialna za faktyczne wybory postępowania w odpowiedzi na naruszenie przepisów ochrony środowiska musi mieć przeświadczenie, że ponoszenie kosztów jest warte osiągnięcia zakładanego rezultatu. Co więcej, powinna ona być przekonana, iż zainicjowane przez nią działania ze znacznym prawdopodobieństwem przyczynią się do realizacji prospołecznego celu.⁸ Ocena ewentualna i hipotetyczna, że reakcja na zachowania inkryminowane

⁶ L. Mises, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, przeł. W. Kwaśnicki, Warszawa 2007, s. 39.

⁷ L. Mises, *Ludzkie działanie...*, s. 83.

⁸ L. Mises, *Ludzkie działanie...*, s. 94.

przyczyni się do zmniejszenia zagrożenia w przyszłości oraz zminimalizuje ich skutki, ma kluczowe znaczenie przy podejmowaniu interwencji.

Odnosząc się do przywołanej koncepcji można także próbować wyjaśnić kwestie reakcji sprawców na przestępstwo naruszenia ochrony środowiska przez pryzmat katalaktyki. Analizę działań osób odpowiedzialnych za podejmowanie rozstrzygnięć w kwestii reakcji na przestępstwo można sprowadzić do kalkulacji finansowej, w której po jednej stronie znajdzie się wartość wynikająca ze zniesienia dyskomfortu spowodowanego brakiem wypełnienia zobowiązania prawnego wobec państwa oraz dyskomfortu mierzonego stratami mającymi swe przyczyny w działaniach przestępczych. Z drugiej zaś znajdują się koszty związane z wdrożeniem rozwiązań mających na celu wypełnienie obowiązku normatywnego, jak również koszty interwencji w zakresie prewencji ogólnej i indywidualnej⁹.

Precyzyjne określenie drugiej kategorii wydaje się niezwykle proste i wymaga zastosowania metod rachunkowości celem wyodrębnienia kosztów związanych z ponoszeniem ciężarów ekonomicznych na przedsięwzięcia takie jak: planowanie, organizacja i funkcjonowanie jednostek organizacyjnych realizujących wspomniane zadania, a także zapewniających zgodność z przepisami prawa i regulacjami korporacyjnymi¹⁰.

Pierwsza kategoria kosztów dotycząca wartości wynikającej ze zniesienia dyskomfortu spowodowanego brakiem wypełnienia zobowiązania jurydycznego wobec państwa może być określana zgodnie z zasadami szacowania ryzyka prawnego, tzw. *compliance risk*. Jest to ryzyko braku zgodności funkcjonowania organizacji z regulacjami krajowymi. Jednakże przeprowadzenie takiego oszacowania ryzyka nie uwzględnia niezwykle istotnych czynników determinujących koszty, a będących skutkiem różnic światopoglądowych jednostek podejmujących rozstrzygnięcia w tych kwestiach.

Przykładem trudnych do oszacowania strat mogą być kwestie związane z wystąpieniem tzw. ryzyka reputacyjnego, którego nie sposób przeliczyć w odniesieniu do konkretnego zdarzenia przestępczego ani tym bardziej do całokształtu działań tego rodzaju¹¹.

⁹ G. Andersson, *Creativity and Criticism in Science and Politics*, [w:] G. Andersson (red.) *Rationality in Science and Politics*, „Boston Studies in the Philosophy of Science” 1984, vol. 79, Dordrecht – Boston, Lancaster 1984, s. 12–14.

¹⁰ M. Bombik, *Typy racjonalności*, „Studia Philosophiae Christianae” 2001, nr 37, s. 5–42.

¹¹ G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa 1990, s. 30–41.

Zgodnie z założeniem teorii Misesa, już samo podejmowanie przez osoby prawne reakcji świadczy o tym, iż działający w imieniu podmiotu pracownicy w oparciu o posiadaną wiedzę i doświadczenie, a także na podstawie analizy kalkulacji przybliżonych kosztów, postrzegają reakcję na przestępstwo w charakterze działania przynoszącego zysk¹².

Czynnikiem decydującym o podjęciu działań w obszarze przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, jest świadomość wartości nienaruszalności tego przedmiotu ochrony prawnej jako dobra uniwersalnego. Z uwagi na charakter przedmiotu ochrony, który w pewnym stopniu jest gwarantem prawidłowości świadczenia usług przez podmioty prawne i równocześnie elementem kontroli tego sektora życia społeczno-gospodarczego, sama wartość płynąca z zabezpieczania zasobów przyrodniczych dla decydentów w zakresie reakcji na ich naruszanie wydaje się niekwestionowana. Jednakże dla oceny owej wartości istotne są co najmniej dwa węzłowe zagadnienia. Pierwsze dotyczy pozycji w hierarchii organizacji, na której podejmowane są decyzje w zakresie polityki wobec aktów przestępczych. Zgodnie z założeniem Misesa, nadawanie wartości określonym kategoriom ma charakter ściśle subiektywny i w znacznym stopniu zależy od jakości posiadanej wiedzy i światopoglądu. O ile w kwestii światopoglądu poziom w strukturze organizacji, na którym podejmowane są prawomocne stanowienia, ma stosunkowo umiarkowane znaczenie, to w dostępie do rzetelnych i prawdziwych informacji wyższy poziom, na którym urzeczywistniają się realne wybory działań, powinien gwarantować nadanie indywidualnych wartości zbliżonych w większym stopniu do wartości reprezentowanych przez organizację¹³.

Druga sytuacja, odnosi się do zasady indywidualnego przypadku. Zgodnie z teorią Misesa każdy przypadek działania wiąże się z występowaniem określonych predyktorów, a zatem nie można tutaj mówić o pewnego rodzaju zasadzie stosowanej do wszystkich czynów zaliczanych do jednej kategorii, ale należy skoncentrować się na antecedensach konkretnych sytuacji.

Czynnikiem wpływającym na reakcję osób prawnych jest zdolność po stronie właściwych pracowników do całościowej oceny skutków działań przestępczych związanych z naruszeniem dóbr ochrony zasobów

¹² J.W. Watkins, *Wyjaśnianie historii. Indywidualizm metodologiczny i teoria decyzji w naukach społecznych*, Wrocław 2001, s. 20–26.

¹³ K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London 2010, s. 111–120; I. Nowak, *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa 1977, s. 116–120.

środowiska naturalnego. Zgodnie z teorią wymiany, indywidualne nadanie zasadnej wartości sytuacji zniesienia lub zminimalizowania dyskomfortu spowodowanego stratami mającymi swe przyczyny w zachowaniach inkryminowanych ma kluczowe znaczenie dla ewentualnego uruchomienia interwencji. Dla dokonania przedmiotowej oceny skutków tych antyspołecznych wyborów niezbędne jest posiadanie przez konkretne osoby możliwie rozległej i pogłębionej wiedzy w tymże zakresie, a także zastosowanie interdyscyplinarnego podejścia, umożliwiającego przeprowadzenie prawomocnej oceny w odniesieniu do każdorazowego zdarzenia¹⁴.

Okolicznością wpływającą na kształt omawianego reagowania jest zdefiniowanie kosztów działań w obszarze prewencji ogólnej i prewencji indywidualnej. W ujęciu węższym sprowadza się do ustalenia kosztów związanych zarówno z wdrożeniem rozwiązań mających na celu wypełnienie obowiązku prawnego, jak i wszelkimi posunięciami pozostających z interwencjonizmem na czyn przestępczy (np.: ujawnianie faktów, prowadzenie postępowań wyjaśniających, udział w czynnościach sądowych). W zakresie tej kategorii w odniesieniu do teorii działania wyodrębnić należy zagadnienie związane z naturalną koniecznością oszczędzania czasu. Tego rodzaju stanowisko ma charakter szczególny ze względu na wyjątkowość i nieodwracalność owego porządku. Należy jednak podkreślić, że czynnik czasochłonności interwencji związanych z reakcją na przestępczość przeciwko środowisku przyrodniczemu będzie miał istotne znaczenie dla jej ostatecznego kształtu. Próbując zatem w oparciu o koncepcję Misesa wyznaczyć ewentualne praktyki korekcyjne w zakresie omawianej problematyki, należałoby zastanowić się w pierwszej kolejności nad koniecznością zaangażowania w wyznaczanie dróg dla polityki przedsiębiorstwa w obrębie przeciwdziałania przestępstwom jednostek możliwie najwyżej lokowanych na drabinie decyzyjnej¹⁵.

¹⁴ E. Aronson, *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 1995, s. 100–106; G.S. Becker, *The economic approach to human behavior*, Chicago – London 1976, s. 70–73.

¹⁵ S. Pinker, *Racjonalność. Co to jest, dlaczego jej brakuje, dlaczego ma znaczenie?*, Poznań 2021, s. 18–19; L. von Mises, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, Warszawa 2007, s. 16–17.

Idealizacja a nie myślenie pragmatyczno- użyteczne podglebiem stanowienia kar

Posiłkując się koncepcją Misesa wart rozważenia jest problem odpowiedzialności. Osoby decydujące o sprawstwie zachowań przestępczych powinny jednocześnie ponosić odpowiedzialność za cały obszar zawierający wszystkie zmienne przedstawionego powyżej równania. Jedynie bowiem jednostki odznaczające się wiedzą, kompetencjami i umiejętnościami w zakresie poszczególnych pozycji kosztowych zdolne są do przeprowadzenia adekwatnej do stanu rzeczywistego kalkulacji, a co za tym idzie: wyboru konkretnego sposobu postępowania¹⁶. Jednakże sam mechanizm odpowiedzialności nie gwarantuje dokonania uczciwej i prawidłowej oceny poszczególnych wyznaczników składających się na efekty skutkowe działań przestępczych.

Węzłowym czynnikiem jest nade wszystko zdolność do wykazywania następstw społecznych, ekonomicznych i finansowych w odpowiedzi na akty świadomego niszczenia środowiska naturalnego. Szczególnej mocy nabierają dywagacje poznawcze, które ukazują związek z oceną wartości dobrostanu zdrowia człowieka i jego relacyjności ze światem organicznym i nieorganicznym. Można śmiało postawić twierdzenie, iż sprawiedliwa reakcja karząca na tego typu naruszenia dóbr ochrony jurydycznej równolegle zaświadcza o przyjętej w społeczeństwie hierarchii aksjologicznej w odniesieniu do świata wartości. Są one odpowiednikiem potrzeb człowieka, wspólnoty i upominania się przez cywilizację i kulturę o należną dla nich rolę i miejsce w sferze kreowania prawa jako „sumienia ogólnoludzkiego”¹⁷.

W aktualnej rzeczywistości rynek usług i produkcji zdominował aktywność człowieka i tym samym transakcyjność towarowa zyskała miana modalnej i węzłowej wartości. A zatem dysponenti kapitału będący jednocześnie przedstawicielami władzy opanowali przestrzeń życia na rzecz wytwarzania dóbr konsumpcyjnych koniecznych dla jednostki

¹⁶ A. Tversky, D. Kahneman, *Belief in the law of small numbers*, „Psychological Bulletin”, 1971, vol. 76, nr 2, s. 105–110; A. Tversky, D. Kahneman, *A heuristic for judging frequency and probability*, „Cognitive Psychology”, 1973, vol. 5, nr 2, s. 207–232; A. Tversky, D. Kahneman, *Judgement under uncertainty. Heuristics and biases*, „Science”, 1974, vol. 185, s. 1124–1131.

¹⁷ A.R. Damasio, *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*, Poznań 1997, s. 70 i 98; P. Ekman, *Wszystkie emocje są podstawowe*, [w:] P. Ekman, R. Davidson (red.), *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, Gdańsk 2002, s. 37.

i społeczeństwa. Sam kapitał przekroczył granicę wszystkich państw i obnażył z jednej strony podmiotowość i autonomiczność człowieka oraz z drugiej strony suwerenność i niezależność krajów. Jest on nierozdzielnie związany i niejako scalony z kategorią zysku i przedsiębiorczości, pozostającej w dalekim i odległym związku względem wysokich wartości w postaci. Do rzadkości należy hołdowanie wyborom prospołecznym, które odzwierciedlają: mówienie, myślenie i działanie w rygorach właściwych dla orientacji idealnej¹⁸.

W naukach ekonomicznych można interpretować rzeczywistość za pośrednictwem: teorii rachunku ekonomicznego, kosztów i efektów zewnętrznych, myślenia holistycznego, wymiany wspólnotowej, zmiany instytucjonalnej i relacyjności jednostki w społeczeństwie. Wszystkie określone teorie stanowiące wymiar inteligencji obiektywnej posługują się pojęciem zmiennej kategorialnej i treściowej, nie definiują jednakże potrzeby nadrzędności tej ostatniej w stosunku do wszystkich dymensji i okoliczności budujących poziom kategorialny¹⁹.

Natomiast zmienne treściowe w ekonomii zwracają uwagę na skuteczność i efektywność działania przedsiębiorstwa poprzez synergii takich czynników jak: pozarynkowe oddziaływanie, wpływ formalnych i nieformalnych struktur organizacyjnych oraz świat wartości i ich atrybucja wewnętrzna jako czynniki wymiaru poznawczego, społeczno-moralnego i charakteru motywacyjnego, uwzględniającego intencje i cel wyborów działań personelu instytucji gospodarczej wraz z jego kierownictwem²⁰.

¹⁸ E. Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 2000, s. 41; P.L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 1997, s. 68–90; S.W. Hawking, *The Theory of Everything. The origin and Fate of the Universe*, Beverly Hills 2005, s. 121–124.

¹⁹ E.G. Furubotn, R. Richter, *Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics*, The University of Michigan Press, 2005, s. 505–506; Z. Staniek, *Ekonomia instytucjonalna. Dlaczego instytucje są ważne*, Warszawa 2017, s. 18–29.

²⁰ O.E. Williamson, *The New Institutional Economics. Taking Stock, Looking Ahead*, "Journal of Economic Literature", vol. 38, nr 3, 2000, s. 595–613; R.H. Coase, *Firma, rynek i prawo*, Warszawa 2013, s. 7–10; D. G. North, *Institution, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge – New York, 1990, s. 97; D.G. North, *Institutions*, "The Journal of Economic Perspectives", vol. 5, nr 1 (1991), s. 97–112; D.G. North, *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, Warszawa 2014, s. 160–172.

Koncepcja spontanicznego porządku podstawą immoralno-społecznej substancjonalności sankcji karnych

Istotną teorią społeczno-ekonomiczną, w perspektywie której można rozpatrywać problematykę przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu jest koncepcja austriackiego ekonomisty i filozofa polityki Friedricha Augusta von Hayeka (1899-1992). Hayek przedstawił wizję spontanicznego porządku, opartego na koordynacji rynkowej będącej rezultatem poprawnego funkcjonowania trzech elementów: konkurencji, mechanizmu cenowego oraz zasad zachowania społecznego²¹.

U podstaw przywołanej teorii leżą przedzałożeniowe zasady odnoszące się do koordynacji wymienionych powyżej reguł. Nie są one wynikiem rozmyślnego planowania, świadomych regulacji, lecz zostały osiągnięte dzięki automatycznemu dostosowaniu się jednostek do sygnałów płynących z rynku. Spontaniczne interakcje generują w ten sposób porządek, w którym każda osoba spełnia funkcje konieczne dla przetrwania całego systemu. Uczony przyjął, iż konkurencja nie zakłada pełnej racjonalności ludzkich działań i często jest ona wynikiem braku informacji, jakie postępowanie w określonej sytuacji jest rozsądne. Wskazywał również na problem nierówności w dostępie do wiedzy, co wpływa na obniżenie poziomu poprawności działań poszczególnych jednostek. Aby system społeczno-ekonomiczny utrzymany był w stanie ładu, konieczne jest sprawstwo ze strony siły koordynującej, jaką jest mechanizm cenowy. To on stworzył potężny system motywacyjny, który skłania ludzi do robienia tego, co jest społecznie pożądane, bez koniecznego odwoływania się do nakazów czy środków przymusu.

Zważając iż nie każdy rodzaj wiedzy może być przekazywany przez transakcyjność cenową, dodatkową przesłanką, będącą jednocześnie trzecią siłą koordynującą, stają się instytucje społeczne. Duże znaczenie przypisać należy organizacjom nieformalnym, które są skutkiem ludzkiego działania, w celu potwierdzenia słuszności podejmowanych wyborów, a nie zaś zewnętrznego i wymuszonego planowanego postępowania względem niego.

²¹ F.A. Hayek, *Law Legislation and Liberty: Rules and Order*, t. 1, Chicago 1973, s. 27 i nast.; R.H. McAdams, *The origin, development, and Regulation of Norms*, "Michigan Law Review", 1997, vol. 96, Issue 2, s. 338–433.

W obszarze koncepcji spontanicznego porządku widać istotną rolę państwa i prawa, które winny w procesie edukacji i socjalizacji jednostki odgrywać rolę kluczową. Według Hayeka udział państwa „w procesie porządkującym nie powinien przesłaniać prawdziwej, spontanicznej natury ładu rynkowego”²². Natomiast prawo winno regulować zakres spraw stanowiących wspólny mianownik dla wszechstronnego rozwoju człowieka i doznawania przez niego radości i szczęścia oraz odczuwania bólu i cierpienia oraz, w tej samej mierze, przez społeczeństwo i cały ród ludzki. Gwarantowanie człowiekowi wolności wyboru z udziałem własnej woli, odpowiedzialności i możliwości zaciągnięcia dobrowolnych zobowiązań na rzecz innych oraz społeczeństwa czyni prawo majestatem zabiegającym o realizację ideału sprawiedliwości. Uczony zasadnie zauważył konieczność ograniczenia działań przez władzę wykonawczą w zakresie stosowania przymusu i postępowania z udziałem atrybucji zewnętrzno-nakazowej dla skutecznego egzekwowania owych generalnych praw.

Zagadnienie reakcji osób prawnych na sytuację związaną z popełnieniem przestępstw przeciwko środowisku naturalnemu w świetle zarysowanej koncepcji można rozpatrywać wieloaspektowo. Warto zastanowić się nad kwestią, jak dalece obszar reakcji powinien być uregulowany za pośrednictwem aktów normatywnych. Podążając za wyjściową tezą, wątpliwa wydawać się może konieczność tak głębokiej ingerencji ustawodawcy w obszar bezpośrednio niezwiązany z egzekwowaniem praw generalnych. Trudno bowiem przyjąć za esencję normatywną obowiązek określonego działania, ukierunkowany na kontrolę i egzekucję praw pochodnych. Czy zatem wizja spontanicznego porządku odrzuca potrzebę współdziałania osób prawnych, jako organizacji gospodarczych z innymi podmiotami rynku, w szczególności reprezentowanymi przez państwo, których rolą jest zagwarantowanie prawidłowości ładu społeczno-ekonomicznego? Patrząc na tę kwestię przez pryzmat teorii Hayeka, wydaje się iż nie należy odrzucać ich udziału w działaniach regulujących, a zatem stabilizujących porządek obrotu rynkowego²³.

²² F.A. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, przeł. G. Łuczkiewicz, Kraków 1998, s. 143; S. Pejovich, *The effects of the interactions of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development*, „Journal of Markets and Morality 2” 1999, no 2, s. 164–181.

²³ G.H. Mead, *The Genesis of the self and social control*, „International Journal of Ethics”, 1925, vol. 35, Issue 3, s. 251–277; J. Sukiennik, Z. Dokuro, B. Fiedor, *System instytucjonalnej równowagi a proces zmian instytucjonalnych z perspektywy zrównoważonego rozwoju*, „Ekonomista” 2017, nr 2, s. 121–143.

Wręcz przeciwnie, takie praktyki wpisują się w wyobrażenia dotyczące ewolucyjnego i spontanicznego porządku. Główną rolę w zakresie kształtowania reakcji przedsiębiorstw na przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu można by przypisać funkcjonowaniu zasad zachowania społecznego. Są one według Hayeka produktem historycznej selekcji prób i błędów, a zatem o ich kształcie decyduje zdolność do przetrwania i umiejętności rozwiązywania problemów. Mając powyższe na uwadze, wydaje się iż *rules of conduct* (reguły moderacyjne) bez udziału aktów normatywnych powinny być wystarczającym gwarantem właściwego reagowania organizacji gospodarczych, czyli kreowania wyborów ukierunkowanych na ochronę stosunków społeczno-ekonomicznych we wspólnocie. Zgodnie z horyzontalnym myśleniem Hayeka osoby prawne na drodze rozwoju oraz eliminacji działań nie zapewniających optymalnego funkcjonowania rynku, opierając się na społecznych wzorcach i drogowskazach postępowania, samoistnie wzmacniają i ugruntowują porządek supraindywidualny i eliminują zachowania niepoprawne i niepożądane. Problem związany z omawianym zagadnieniem w dużej mierze wiąże się istotowo z partycypacją instytucji nieformalnych takich jak: tradycja, obyczaje, nawyki ludzi w ramach obszaru dotyczącego zbiorowych zasad postępowania²⁴. Mając świadomość, jak od okresu rozbiorów, w polskiej kulturze traktowane było informowanie organów reprezentujących państwo o nieprawidłowościach, łatwo można wywnioskować, dlaczego kierunek aktywności przedsiębiorstw nie zawsze zgodny jest z tym, który powinien wynikać z potrzeby należytej ochrony dobra społecznego. Należy uznać za wysoce prawdopodobne, iż na polu koordynacji zasad wspólnotowego działania można zaobserwować sprzeczne motywy wśród członków społeczeństwa.

W nawiązaniu do koncepcji spontanicznego porządku, niektóre intencje postępowania wynikać mogą z potrzeby optymalizacji działań ukierunkowanych na sprawiedliwe funkcjonowanie systemu zbiorowego, inne zaś odnosić się będą do utrwalonych przez lata organicznej suwerenności państwa wzorów i wartości, dotyczących aktywnych działań podmiotów niepublicznych w zakresie dostarczania informacji o nieprawidłowościach.

Na koniec cytowanej teorii Hayeka – konflikty wartości pomiędzy dobrem jednostki a dobrem społeczeństwa winny być rozwiązywane

²⁴ R.H. Coase, *The problem of social cost*, "Journal of Law and Economics", 1960, vol. 3, s. 1–44; M. Olson, *The Logic of Collective Action. Public Goods and Theory of Groups*, Cambridge – London 2002, s. 53–57.

z udziałem „rządów prawa”. Dopuszcza się działalność państwa w obszarach na których zawiódł mechanizm rynkowy. Ta formuła interwencjonizmu określana „usługowymi funkcjami państwa” ma na celu wyłącznie zapewnienie zaspokajania potrzeb zbiorowych społeczeństwa jako całości, a nie potrzeb uprzywilejowanych grup²⁵. W dalszym ciągu kwestią otwartą pozostaje stopień ingerencji prawa w życie społeczno-ekonomiczne. Mówiąc bowiem o usługowych funkcjach państwa, uczony zakładał, iż dotyczą one kategorii spraw nie wymagających przymusu, a zatem można wywnioskować, iż mają za zadanie wsparcie egzekwowania wcześniej wspomnianych generalnych praw człowieka.

Kategorialną i węzłową okolicznością w zakresie działań proekologicznych i zapobiegania przestępczości przeciwko domostwu przyrodniczemu jest właściwa dystrybucja wiedzy. Hayek wskazywał na głęboki jej udział i nierówny rozdział pomiędzy uczestników systemu, a co za tym idzie na zróżnicowany wpływ na działalność jednostek i poszczególnych organizacji gospodarczych²⁶. Odwołując się do wcześniej wymienionych usługowych funkcji państwa, to właśnie zapewnienie rzetelnego i pogłębionego poziomu wiedzy ekologicznej pozwoliłoby osiągnąć prawidłową reakcję z udziałem postaw indywidualnych i społecznych na ten rodzaj przestępczości.

Wyprowadzona zatem na podstawie metaanalizy koncepcji Hayeka propozycja działań korekcyjnych dotyczyłaby w głównej mierze systemu edukacji, a więc obszaru upowszechniania myślenia z udziałem inteligencji obiektywnej, a nie inteligencji subiektywnej w zakresie potencjalnych zagrożeń wynikających z działań przestępczych oraz korzyści płynących z właściwej postawy na te praktyki.

Uświadamianie w zakresie zagrożeń i możliwości minimalizowania strat jednostek ustalających reguły żywotności konkretnych organizacji wydaje się o wiele cenniejsze niż ingerencja państwa w tworzenie rozwiązań normatywnych przymuszających osoby prawne do odpowiedzialności za wybory zgodne z prawem.

Z wnioskowania i wartościowania w oparciu o koncepcję Hayeka wyłania się potrzeba polegająca na zastosowaniu przez państwo takich

²⁵ F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, politics, Economics, and History of Ideas*, London 1978, s. 111; T. Hobbes, *Elementy filozofii*, t. 1, Warszawa 1956, s. 109.

²⁶ F.A. Hayek, *The Constitutions of Liberty*, London 1960, s. 170; M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 131–133; M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu. Protestantckie „sekty” a duch kapitalizmu*, Warszawa 2010, s. 129–130.

zachowań, które umożliwią umocowanie realne i racjonalne wśród decydentów rynku wiedzy w zakresie społecznej, ekonomicznej i prozdrowotnej opłacalności przestrzegania norm ochrony środowiska naturalnego²⁷.

Uczciwość, pomocowość, skuteczność – predyktorami aksjonormatywności penalnej

Można zaryzykować twierdzenie, iż w oparciu o naukowe teorie z dziedziny ekonomii, normalność społeczną wyznacza zawsze zysk, generowany jako proste następstwo racjonalnej, relatywnej i pragmatycznej działalności gospodarczej, nie pozwalający na równoległe działania w obszarze wartości autotelicznej, jaką jest solidaryzm wspólnotowy. A zatem możliwość i pomocowość nie mogą być osiągalne, gdy nadrzędną kategorią stają się dobra rzeczowe, nie przekładając się na równoważność z dobrami osobistymi. Te ostatnie korespondują z modalnymi wartościami stojącymi najwyżej w hierarchii aksjologicznej i związane są z życiem i dobrostanem zdrowia człowieka. Problem ten w sposób szczególnie nabiera mocy ważności w świetle rozważań związanych z ochroną dóbr prawnych w następstwie przestępczości tradycyjnej i przestępczości ekonomicznej. John Braithwhite oraz Gilbert Geis sformułowali sześć podstawowych twierdzeń stanowiących fundament dla działalności aparatu sprawiedliwości w ograniczaniu przestępczości o podłożu gospodarczo-ekonomicznym, w tym przeciwko dobrom przyrody i ekologii.²⁸ Po pierwsze: istnieje łatwość zauważenia i określenia rezultatu manifestacji przestępczych, w odróżnieniu od antyprawnych zachowań ze strony osób prawnych. W przypadku przestępstwa tradycyjnego, którego efekt jest fizycznie postrzegalny, to w dualnej sytuacji czynu popełnionego przez przedsiębiorstwo, rezultat jego nie jest już tak łatwy do rozpoznania i zaobserwowania. Powyższe stwierdzenie ma kapitalne znaczenie dla rozpatrywanych zagadnień prewencji przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu. Jeżeli bowiem przyjmiemy (w pewnym uproszczeniu), że brak wypełnienia rygorów skutkuje naruszeniem porządku przez osobę prawną,

²⁷ G. Ritzer, *Magiczny świat konsumpcji*, Warszawa 2001, s. 111-120; L. Fleck, *Powstanie i rozwój faktu naukowego*, Lublin 1986, s. 130-144.

²⁸ A. Bałandynowicz, *Zapobieganie przestępczości*, Warszawa 1998, s. 154; D. Bell, *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Warszawa 1994, s. 14-15.

to efekt pogwałcenia norm jurydycznych, jakkolwiek mający znaczenie dla funkcjonowania systemu społecznego, może pozostawać przez niego niezauważalny. Wiąże się to z łatwością ukrycia naruszenia obowiązku, a co za tym idzie z trudnością w ujawnieniu działania inkryminowanego.

Po drugie: odnotować należy fakt trudności we wskazaniu i ujęciu podejrzanego. W sytuacji czynu z udziałem zorganizowanego podmiotu w chwili, gdy przestępstwo zostanie ujawnione, wytypowanie i ewentualne ustalenie sprawcy jest znacznie łatwiejsze, iż w przypadku przestępstwa tradycyjnego. Należy odnotować, iż potraktowanie niedopełnienia obowiązku przestrzegania regulacji z zakresu ochrony środowiska przez różne jednostki organizacyjne, umożliwia stosunkowo łatwe przypisanie odpowiedzialności zarówno podmiotowi gospodarczemu, jak i konkretnym osobom w przedmiocie realizowanych przez nie funkcji w przedsiębiorstwie. Zastosowanie takiego podejścia, przy założeniu funkcjonowania prawidłowych regulacji wewnętrznych w obrębie organizacji gospodarczych, umożliwiałoby zatem stosunkowo łatwe wskazanie i ustalenie sprawcy.

Po trzecie: fenomen współczesnej przestępczości związanej ze stosunkami produkcji i usług nastręcza wysoki stopień trudności związany z udowodnieniem winy. Skala niejasności dotycząca ustalenia winy, a co za tym idzie, popełnienia przez podmiot złożony przestępstwa, jest wyższa, niż gdy ma to miejsce w przypadku czynu tradycyjnego – jako taka wydaje się pozornie nie znajdować zastosowania w omawianym przypadku. Dzieje się tak z racji możliwości wskazania braku realizacji zobowiązania prawnego zarówno przez jednostkę gospodarczą, jak i w płaszczyźnie indywidualnej – przez konkretną osobę w ramach wyznaczanych zakresem obowiązków odpowiedzialności. Głębsza analiza problemu uwzględniająca specyfikę przestępczości przeciwko środowisku przyrodniczemu, przy jednoczesnej znajomości zasad konstruowania odpowiedzialności prawnokarnej, działania ukierunkowane na udowodnienie winy (w przypadku indywidualnym) lub stwierdzenie naruszenia prawa (w przypadku przedsiębiorstwa) mogą nastręczać organom wymiaru sprawiedliwości wiele trudności. Zagadnienia te zazwyczaj związane są ze skomplikowaną materią interpretacyjną, wynikającą zarówno z oceny złożonych procesów rynkowych, jak i z niejednorodnych wykładni opracowywanych przez wewnętrzne jednostki doradztwa prawnego lub zgół sprzecznych opinii normatywnych.

Po czwarte: nadano szczególną rolę do spełnienia karze w przedmiocie jej funkcji odstraszałającej. W sytuacji, gdy przestępca zostanie skazany,

rezultat odstraszenia przez karę będzie wątpliwy w stosunku do przestępstw tradycyjnych, natomiast będzie miał silne oddziaływanie restrykcyjne w sytuacji przestępstw dokonanych przez osoby prawne. Na podstawie tak sformułowanego twierdzenia można przewidywać, iż znacznie wyższy efekt prewencyjny powinien zostać zrealizowany w sytuacji zastosowania podejścia ukierunkowanego na restrykcję wobec podmiotu gospodarczego niż ewentualnego wskazania pracownika tytułem naruszenia obowiązków. Podobny wniosek, można wysnuć w drodze innego rozumowania, w którym podkreślona jest istotna wartość pozbawienia zdolności prawnej przedsiębiorstwa, które dokonało naruszenia w zapobieganiu przestępstwom popełnionym przez osoby prawne.

Po piąte: przypisanie katalogu sankcji, które w sposób rzeczywisty ograniczają żywotność i trwanie zorganizowanych jednostek gospodarczych na rynku rzeczowych transakcji, w następstwie pogwałcenia przez nie porządku jurydycznego na rzecz ochrony dóbr przyrody. Powyższe twierdzenie głosi, że z uwagi na specyfikę działalności osób prawnych, ewentualne dolegliwości sankcyjne, będące skutkiem popełnionych przez nie naruszeń, powinny charakteryzować się większą skutecznością, niż to samo postępowanie w odniesieniu do pozostałych uczestników sfery gospodarczej. Owa skuteczność projektowanych sankcji w zakresie funkcjonowania przedsiębiorców wynikać będzie z umieszczenia ich w systemie ściśle uregulowanym i podlegającym kontroli, w którym z ekonomicznego punktu widzenia nie jest możliwe i nie jest opłacalne zamknięcie działalności i likwidacja podmiotu prawnego, celem uniknięcia ewentualnych konsekwencji. Taka sytuacja mogłaby mieć miejsce w przypadku innych, szczególnie pomniejszych, jednostek organizacyjnych, które nie podlegają obowiązkowi koncesjonowania i które nie angażują znacznych środków w perspektywie długofalowego kształtowania wizerunku marki. Innymi słowy, już sama możliwość podjęcia prób redukujących operacyjność firmy w wypadku pogwałcenia przez nią przepisów ochrony środowiska naturalnego, może stanowić modalny czynnik ryzyka, aby ich właściciele wdrażali mechanizmy: samokontroli, samooceny zewnętrznej i wewnętrznej, i solidaryzmu społecznego pozwalających eliminować owo zagrożenie²⁹.

²⁹ M. Friedman, *Essays in Positive Economics*, Chicago–London 1953, s. 15–16; A. Sandmo, *Ex post welfare economics and the theory of merit goods*, „Economica”, New Series, 1983, vol. 50, no 197, s. 19–33.

Po szóste: podniesienie znaczenia doktryny rehabilitacji społecznej w optowaniu wyborom działań na rzecz psychozbiorowej postawy przez przedsiębiorstwa i zakładającej budowanie tożsamości indywidualnej i supraindywidualnej i transkulturowej oraz redukcję dysonansu poznawczego pomiędzy realną a wyobrażeniową generatywnością firmy. Szóste twierdzenie zakłada, iż odrzucenie doktryny rehabilitacji społecznej jako nieefektywnej w polityce eliminowania przestępczości tradycyjnej nie musi być równoznaczne z jej pacyfikacją w postępowaniu w stosunku do osób prawnych. W tym miejscu projektując ewentualne rozwiązania systemowe mające na uwadze znaczenie, jakie przedsiębiorstwo przywiązuje do problematyki kształtowania wizerunku, można zastanowić się, czy realizacja działań mieszczących się w konwencji doktryny rehabilitacji społecznej, nie prowadziłyby do uzyskania pozytywnych następstw, choćby z uwagi na spodziewany proaktywny udział jego potencjalnych uczestników³⁰.

Analiza zjawiska reakcji zorganizowanych podmiotów gospodarczych na przestępczość przeciwko ochronie domostwa przyrodniczego, dokonana przy udziale koncepcji Braithwaite'a i Geisa, na którą składają się opisane powyżej twierdzenia, prowadzi do refleksji w obszarze projektowania strategii naprawczych.

W świetle podejmowanego zagadnienia ważną kwestię stanowi możliwość przyjęcia takiego modelu, w którym postępowanie na ten rodzaj zachowań inkryminowanych będzie rozpatrywany jako faktyczne dokonywanie przestępstw. Odpowiedzialności karnej w ujęciu k.k. nie podlegają osoby prawne, zgodnie z zasadą *societas delinquere non potest*, jednakże nie wyklucza to możliwości konstruowania ich odpowiedzialności w drodze specjalnych aktów normatywnych³¹. Z perspektywy jurystycznej przyjęcie zatem wspomnianego rozwiązania byłoby realne i ze wszech miar racjonalne. Zagadnieniem otwartym pozostaje jeszcze celowość przyjęcia proponowanego rozstrzygnięcia. Pomocne może okazać się tutaj odwołanie do przedstawionych tez Braithwaite'a i Geisa w kontekście werbalizowania przyszłych zysków i strat płynących z zastosowania reguł odpowiedzialności za niedopełnienie obowiązku ze strony osoby prawnej.

³⁰ G. Geis, E. Stotland, *White-collar Crime. Theory and Research*, Thousand Oaks 1980, s. 105; J. Braithwaite, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, New York 1983, s. 41–50.

³¹ Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych jest od dawna obecna w europejskich stosunkach prawnych. Przykładem krajowej regulacji wprowadzającej odpowiedzialność tego rodzaju jest Ustawa z dnia 28 października 2002 roku o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary. Dz. U. nr 197, poz.1661

Otóż ujawnienie czynu kryminalnego w przypadku przedsiębiorstwa powinno być dużo trudniejsze niż w przypadku przestępstwa tradycyjnego. Przyjęcie opisywanego modelu w żadnym stopniu nie wpłynęłoby na poziom możliwości wykrycia czynu, gdyż jego istota pozostaje niezmieniona i niezależna od sposobu przypisania odpowiedzialności. Będąc przedmiotem badania problematyka dotyczy bowiem zobowiązania wobec organów ścigania reprezentujących państwo i z punktu widzenia procesu demaskowania czynu nie ma znaczenia, czy dokonuje go osoba fizyczna, czy też osoba prawna. Wydaje się też oczywiste, iż identyfikacja sprawcy będzie prostsza w sytuacji zastosowania modelu odpowiedzialności podmiotu gospodarczego. W tym ujęciu nie będzie konieczności prowadzenia wielu czynności ukierunkowanych na wskazanie osoby winnej, gdyż będzie nią podmiot niedopełniający obowiązku. Skutek odstrasżający ze wskazaniem na jednostkę organizacyjną prowadzącą działalność gospodarczą, będzie miał znaczenie większe, niż w odniesieniu do skazania osoby fizycznej. Zatem w tym obszarze przyjęcie opisywanego rozwiązania wydaje się korzystne z punktu widzenia efektywności po stronie prewencji ogólnej. Również skuteczność zagrożenia ograniczeniem działalności do czynności prawnych może wywołać jakościowe, a nie ilościowe zmiany w strategii zapobiegania przestępstwom przeciwko środowisku naturalnemu.

Ciekawa wydaje się też propozycja dotycząca tak zwanego systemu wymuszonych samoregulacji. Zgodnie z tą ofertą wskazana w ramach podmiotu prawnego konkretna osoba zajmująca określoną pozycję w strukturze organizacji byłaby zobowiązana do realizacji ustawowych obowiązków pod rygorem odpowiedzialności karnej, przy zachowaniu jednoczesnej odpowiedzialności przedsiębiorstwa. W wyniku istotnego ryzyka związanego z utratą możliwości funkcjonowania na rynku, a zatem podstawy bytu organizacyjno-instytucjonalnego, osoba prawna z założenia wywierałaby nacisk na prawidłową realizację nałożonych zadań³². Także z pozycji stosowania doktryny rehabilitacji społecznej przyjęcie zaproponowanego modelu mogłoby odnieść pozytywne skutki

³² J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London 1984, s. 201

Rozpęknięta odpowiedzialność i atroficzność karnoprawna

Podsumowując metaanalizę kognitywistyczną ukierunkowaną na zapobieganie przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu w kontekście teorii naukowej Braithwaita i Geisa, można wyróżnić dwa obszary związane z potrzebą podjęcia działań naprawczych. Pierwszy dotyczy przyjęcia modelu, w którym zaistniała reakcja na przestępstwo, będzie traktowana jako obowiązek podlegający sankcji karnej, skierowanej do podmiotu gospodarczego. Ewentualny efekt korekcyjny związany byłby wówczas zarówno z opisanymi zaletami przyjęcia tego wzoru, jak również wynikał z funkcjonowania tak zwanego systemu wymuszonych samoregulacji. Drugi – związany jest z propozycją zastosowania tak zwanego utylitarne-go profilu kary. Braithwaite i Geis uzasadniają potrzebę przyznania władzom sprawiedliwości karnej daleko idącej elastyczności w uwzględnianiu celów prewencyjnych sankcji, koniecznością naprawienia szkód ofiarom przestępstwa i innymi ekonomicznymi i społecznymi zadaniami operacyjnymi. Na tym podłożu zasadne staje się wnioskowanie i wartościowanie jurydyczne w kwestii zastosowania kar finansowych w miejsce tradycyjnego systemu represji. Zgodne bowiem z regułą moderacyjną piętnowanie działań niepożądanych i nieodpowiednich z udziałem podmiotów gospodarczych za pośrednictwem kar finansowych, odznacza się dla przedsiębiorców znacznie większą siłą korekcyjną, niż w przypadku stosowania indywidualnej represji karnej.

Doceniając rolę i znaczenie przywołanej koncepcji dla formułowania treści polityki kryminalnej w walce z przestępczością naruszania dóbr środowiska przyrodniczego przez zorganizowane podmioty gospodarcze, należy zauważyć określone uproszczenia oraz zasygnalizować ubóstwo myślenia w kategoriach inteligencji etycznej. Na poziomie ogólności owych rozważań warto posłużyć się mową języka i użyć terminu „prze-połowiona odpowiedzialność prawna” lub sformułowania tożsamego „rozpęknięta odpowiedzialność prawna”, w odniesieniu do podmiotów prawnych trudniących się działalnością gospodarczą. Ustawodawca niejako mechanicznie i spontanicznie przywołuje dobro ochrony środowiska oraz dobro obrotu gospodarczego, jako wartości podlegającej pieczy jurydycznej. Budowanie spójnego i zwartego systemu odpowiedzialności prawnej osadzonego na rzeczowych sankcjach, winno spełniać wszystkie przesłanki niezbędne dla jego urzeczywistnienia, jako modelu instytucjonalno-organizacyjnego. Tym samym należy dopełnić wymogów: trafności,

trwałości, skuteczności, efektywności, kosztochłonności, innowacyjności oraz funkcjonalności.³³ Zgodnie z teoriami systemowymi wymienione okoliczności wyznaczają obligatoryjne pole znaczeniowe dla konkretnych działań sprawczych, czyniących realne zadośćuczynienie dla ochrony przywołanych dóbr ochrony normatywnej.³⁴ W analizowanym zagadnieniu występują procesy dezintegracji zewnętrznej oraz dezintegracji wewnętrznej na poziomie przedmiotowego pola ochrony prawnej każdego z tych dwóch dóbr prewencji jurydycznej. Dezintegracja zewnętrzna dotyczy sprzeczności pomiędzy sferą zabezpieczenia zasobów przyrodniczych a transakcyjnością w obrocie gospodarczym. Wyraźnie należy uznać, iż procesy produkcji wymagają ingerowania w dobra i zasoby przyrodnicze i generalnie sprowadzają się do totalnej ich eksploatacji, czyniąc w świetle organicznym nieodwracalne spustoszenia. Skutkiem działalności podlegającej wymogom przedsiębiorczości i uzyskania zysku finansowego jest tworzenie dóbr rzeczowych, a jednocześnie pomniejszanie znaczenia dóbr osobistych dla ich użytkowników. Umacnianie w ekonomii tego trendu rozwojowego prostą drogą zmierza do globalnej towarowości wszelkich aktów wymiany, kooperacji i transakcji między osobami i między nimi a instytucjami. Na ważności traci dobrostan zdrowia i gwarantowanie warunków dla bezpiecznego życia ludzi w państwie w celu osiągnięcia stanu ekologii indywidualno-kolektywistycznej.

Dezintegracja zewnętrzna sprowadzająca się do równego rzekomo traktowania zasobów przyrodniczych oraz sfery transakcyjności ekonomiczno-gospodarczej jest zamierzeniem świadomym w celu narzucania z zewnątrz członkom społeczeństwa optyki myślenia i działania za pośrednictwem jurydycznego języka mowy. Pozostaje on w całkowitej sprzeczności z naturą jednostki oraz dobrem wspólnym rozumianym jako wartość tożsamości grupowej w postaci solidaryzmu ludzkiego. Zarówno indywidualizm jak i wspólnota mają w sobie wpisany „kod genetyczny” zaświadczający o ich istocie, czyli bycie konstytutywnym. Jest nim system wartości, na czele którego stoi życie i zdrowie oraz pokój wewnętrzny domagający się równowagi pomiędzy świadomością rozumową i świadomością psychoduchową w dochodzeniu do prawdziwości poznawczej.

³³ G. Radbruch, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1924, s. 2–5; G. Radbruch, *Zarys filozofii prawa*, Warszawa-Kraków 1938, s. 20–25.

³⁴ A. Pinkus, A. Minaham, *Social Practice: Model and Method*, Itasca 1973, s. 185 i nast.; H. Goldstein, *Social Work Practice: a Unitary Approach*, Columbia 1973, s. 178; J. K. Whittaker, *Social Treatment: An Approach to Interpersonal Helping*, Aldine 1974, s. 55; R. R. Middleman, G. Goldberg, *Social Service Delivery: A Structural Approach*, New York 1974, s. 189.

Ekologia życia człowieka warunkowana cnotami i dobrostanem zdrowia, samowiedzy, zaangażowania społecznego i generatywności, potwierdza iż jest on samoistną wartością i celem, a nigdy narzędziem, gdy łączy się z ekologią społeczną, ukazującą potrzebę sprawczości działań w stronę sprawiedliwości i bezpieczeństwa³⁵.

Ochrona dóbr prawnych w odniesieniu do zasobów środowiska naturalnego, jako wartości osobistych stanowiących gwarancję życia i zdrowia dla wszystkich istot żywych na naszej planecie, winna pozycjonować je jako nadrzędne i lokowane na przeciwnym biegunie ważności względem dóbr rzeczowych wytwarzanych w następstwie działalności gospodarczej przez podmioty prawne. Rozwiązanie powyższe spełnia wymogi rzetelnej komunikacji społecznej, otwartej edukacji i rzeczywistego wpływu na wszechstronny rozwój jednostki w duchu immoralnych wartości. Natomiast relewantna sytuacja, opisana powyżej jako proces przymuszonej internalizacji w obszarze prawnej ochrony transakcyjności rynkowej przez jednostki prowadzące obrót ekonomiczny, stanowi o nieprawdziwym i zakamuflowanym obrazie rzeczywistości. Jego patogenność lub toksyczność polega na subiektywizmie ośrodków władzy stanowienia prawa będących jednocześnie dysponentami kapitału finansowego lub pozostających z nim ze względu na interesy i wartości utylitarne. Sprowadza się on do wypłukiwania systemu prawa stanowionego z fundamentów wysokich i autotelicznych wartości i przybierania atropizacyjnej postaci, gdzie paliatywy czy substytuty wartości w postaci dóbr materialnych odgrywają rolę modalną³⁶. Zabiegi powyższe doprowadzają do konstrukcji istoty odpowiedzialności prawnej za określone zachowania inkryminowane jako kategorii płynnej, zmiennej i dowolnej.

Jednostka i społeczeństwo poddane wpływom zjawiska dezintegracji zewnętrznej, stwarzającemu sprzyjający klimat dla procesów globalizacji oraz faktualizacji w skali makrostrukturalnej, na poziomie prawa, nie znajdują w nim żadnych odniesień do systemu wartości. W relacjach międzyludzkich oraz w interakcjonizmie osobowym z podmiotami prawnymi, praktycznie przestaje istnieć droga przyswajania wysokich wartości poprzez stosowanie norm prawnych. Nie pełnią one roli drogowskazu w dochodzeniu do prawdziwości poznawczej, a jedynie ograniczają się

³⁵ I. Kant, *Pomysły do ujęcia historii powszechnej w aspekcie światowym*, [w:] *Przypuszczalny porządek ludzkiej historii i inne pisma historyzoficzne*, Toruń 1995, s. 40.

³⁶ 36 R.A. Musgrave, P.B. Musgrave, *Public Finance in Theory and Practice*, New York 1989, s. 57–60; T.S. Kuhn, *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*, Warszawa 1985, s. 12–20.

jako widzialne symbole do ugruntowania władztwa paliatywnych wartości w postaci premiowania wyborów rzeczowo-materialnych i utylitarnych³⁷.

Powyższe procesy w sposób nieuchronny dokonują spustoszenia w kształtowaniu ekstensywnej motywacji człowieka, upominającej się o istotę i sens prawa wraz z normami sankcjonującymi określone zachowania w odpowiedzi na potrzeby urzeczywistniania ideału sprawiedliwości i bezpieczeństwa. Poprzez docieranie do sieci wartości jednostka organizuje swoją tożsamość na poziomie ekologii i życia i tym samym oczekuje od świata kultury, do którego zalicza się system prawa pozytywnego, aby on gwarantował ochronę dóbr prawnych zgodnie z wymogami ekologii społecznej³⁸.

Podsumowanie

Uwolnienie porządku normatywnego od wszystkich wartości stanowiących rusztowanie dla oceny wszelkich aktów zachowań skutkuje pozorowaniem zabezpieczenia i gwarancji należnych potrzeb.

Problem reakcji osób prawnych na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu oraz transakcyjność przemysłowo-handlową, można także poddać analizie w perspektywie czysto ekonomicznej. Przykładem takiego ujęcia problematyki przestępczości oraz reakcji na nią jest teoria amerykańskiego ekonomisty, laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla, Gary'ego Stanleya Beckera, (1930-2014). W ekonomicznej teorii przestępczości uczony przyjmuje założenie dotyczące sprawcy racjonalnego, to jest takiego, który reaguje na określone bodźce zewnętrzne w postaci nagród i kar, często w wyniku procesu analizy kosztów. Becker sugeruje rozpatrywanie fenomenu działalności kryminalnej w postaci „uogólnionej oceny szkód zewnętrznych albo tzw.: efektów ujemnych (*diseconomies*)”³⁹. Proponuje zastosowanie modelu ekonomicznego opartego o kategorię kosztów postępowania. Za cel nadrzędny stawia przyrost dobrobytu zrównując go z efektywnością publicznych poczynań w walce z przestępczością. Skonstruowany przez uczonego system zawiera relacje behawioralne między liczbą: przestępstw a ich kosztem,

³⁷ R.A. Musgrave, P.B. Musgrave, *Public Finance...*, s. 57–60; T.S. Kuhn, *Dwa bieguny...*, s. 12–20.

³⁸ E. Ostrom, *Understanding Institutional Diversity*, Princeton–Oxford 2005, s. 138; J. Gajda, *Antropologia kultury*, Cz. I, *Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Toruń 2002, s. 87–90.

³⁹ G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, przeł. H. Hagemeyer, Warszawa 1990, s. 124.

przewinień a wielością wymierzonych kar, czynów, zatrzymań i wyroków skazujących a wydatkami publicznymi na policję i sądy, orzekań prawomocnych a kosztami odbywania kary pozbawienia wolności lub innych sankcji karzących oraz wielością globalną popełnianych przestępstw a wydatkami prywatnymi na ochronę i ściganie.

Koncepcja Beckera pozwala wyznaczyć warunki optymalne, tak aby osiąść informację o stanie, w którym kara jest adekwatna do przestępstwa. Dokonanie prawidłowego oszacowania w oparciu o zaprezentowany model, w przypadku badanego problemu wymagałoby pozyskania poszczególnych danych, przy jednoczesnym podjęciu stosownych wyliczeń dla wymienionych zmiennych. Opierając się na wynikach raportów badawczych Beckera, dokonanych w zakresie oceny skuteczności zapobiegania przestępczości gospodarczej, można podjąć próbę odniesienia konkretnych wniosków do problematyki reakcji osób prawnych na przestępczość przeciwko środowisku przyrodniczemu⁴⁰. Geneza owych dociekań związana jest z podstawowym twierdzeniem uczonego, iż „stosowanie grzywien, ilekroć jest to możliwe prowadzi do zwiększenia dobrobytu społecznego”⁴¹. Uważa on, iż kary majątkowo-finansowe pełnią rolę cen przenośnych, to znaczy podlegają transferowi. Zgodnie z jego sposobem rozumowania naukowego działania wywołujące szkody (w tym wypadku jest to brak reakcji osoby prawnej na fakt popełnienia przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu) należałoby obciążyć cenami przenośnymi w taki sposób, aby ograniczyć ich poziom do punktu, w którym końcowa szkoda zewnętrzna równałaby się z końcowym zyskiem społecznym. Wskazując na znaczącą rolę grzywien, jako narzędzia polityki kryminalnej w kontekście przestępczości gospodarczej, Becker odwołuje się do amerykańskich regulacji antytrustowych. Na ich przykładzie wykazuje skuteczność cen transferowych jako elementu ograniczenia zachowań patologicznych.

Jeżeli odnieść założenia teorii Beckera do problemu reakcji przedsiębiorstwa na przestępczość przeciwko środowisku naturalnemu, można sformułować konkretne zalecenia działań prewencyjnych. Reguły te, jakkolwiek wywodzące się z przesłanek teoretycznych, nawiązałyby do rozstrzygnięć praktycznych stosowanych w zakresie polityki antytrustowej w Stanach Zjednoczonych. Podstawowym narzędziem służącym

⁴⁰ G.S. Becker, G.N. Becker, *Ekonomia życia: od baseballu do akcji afirmatywnej i imigracji, czyli w jaki sposób sprawy realnego świata wpływają na nasze codzienne życie*, przeł. A. Żak, Gliwice 2006, s. 175 i nast.

⁴¹ G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria...*, s. 110.

do zredukowania lub zminimalizowania szkód zewnętrznych byłyby wtedy ceny przenośne, a zatem grzywny nakładane na przedsiębiorstwa w wypadku niedopełniania obowiązku naprawienia szkody w następstwie popełnienia przestępstwa. Argumentem za przyjęciem systemu wymierzania kar grzywnien w przypadku zaniechania postulowanej reakcji osoby prawnej jest fakt, iż ten rodzaj sankcji stanowi płatności transferowe i ich koszt dla społeczeństwa jest zbliżony do zera⁴². Poza kosztami poboru kary finansowe płacone przez przestępców są odbierane jako dochód przez innych. Generalnie kary wpływają nie tylko na rzeczywistych sprawców czynów inkryminowanych. Większość z nich jednak szkodzi innym członkom społeczeństwa, jak również samym przestępcom. Dla przykładu pozbawienie wolności wymaga ponoszenia wydatków na zatrudnienie strażników, personelu nadzorującego i wychowawczego oraz na infrastrukturę zakładów penitencjarnych czy serwowane posiłki, a nadto pozbawia przestępcę dochodu poprzez brak możliwości rynkowego zarobkowania. Społeczny koszt więzienia i innych kar jest generalnie wyższy, ponieważ inni są również poszkodowani w sytuacji ujawnienia sprawy po stronie podmiotu gospodarczego, koszt egzekucji grzywny nie powinien stanowić dodatkowego obciążenia dla społeczeństwa. Ponadto doprowadza ona do kompensacji szkód, a zatem jej beneficjentami stają się osoby poszkodowane oraz samo państwo. Rozmiar nałożonej dolegliwości finansowej winien uwzględnić realną stratę kosztową w następstwie wyrządzonej szkody środowiskowej oraz kompensować wydatki ze strony systemu instytucjonalnego związane z: wykryciem, czynnościami prawnymi i egzekucją należności. Nadrzędnym celem grzywny, według Beckera jest doprowadzenie do uzyskania kompensacji przez ofiarę przestępstwa i przywrócenie *status quo ante* tak, że sytuacja jej nie jest gorsza od sytuacji, gdyby przestępstwo w ogóle nie było popełnione. Inne kary nie tylko nie wyrównują strat czy krzywd, ale wymagają od ofiar czy wspólnotowości dodatkowych nakładów materialno-finansowych na ich wykonanie, co wiąże się z ograniczoną akceptacją z ich strony.

W przypadku analizowanego zagadnienia należy także zastanowić się nad problemem oszacowania poniesionej szkody, gdyż sam brak reakcji przedsiębiorstwa nie mógłby być rozpatrywany bez aksjomatu kontekstu związanego z ewentualnymi skutkami konkretnego działania sprawczego. Działania powodujące zewnętrzne szkody, takie jak produkcja

⁴² G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria...*, s. 113

w zakładach, która zanieczyszcza powietrze, powinny być ograniczone maksymalnie (także prewencyjnie, na przykład poprzez system podatkowy), by krańcowa szkoda przynajmniej zrównała się z krańcowym prywatnym zyskiem. Innymi słowy, minimalizacja straty społecznej stałaby się identyczna z kryterium minimalizacji przestępczości poprzez ustalenie wystarczająco wysokich kar. Zaletą prezentowanej teorii naukowej kierującej system zorganizowanych działań opartych na cenach transferowych jest jej niewątpliwa przejrzystość oraz zawarte mechanizmy samokontroli. Te ostatnie, wzorem regulacji antysystemowych polegają na włączeniu w system zachęt finansowych w postaci partycypacji w części przychodu z grzywny osób ujawniających nieprawidłowości. Przykładem zastosowanego typu rozwiązań może być sprawa farmaceutycznego koncernu Pfizer, który na mocy ugody z Departamentem Stanu USA zobowiązany został do zapłacenia kary w wysokości 2,3 mld USD z czego 100 mln USD trafiło do osób, które przyczyniły się do ujawnienia przestępstw⁴³.

Pozostaje jednak pytanie, czy dla prawidłowego funkcjonowania porządku społecznego wystarczające jest, jak to proponuje Becker, określenie celu kary, jako wyceniania wyrządzonych szkód. Uczony pomija inne cele sankcji penalnej, takie jak prewencja indywidualna na rzecz wyrównania ewentualnej straty w sensie ekonomicznym⁴⁴. Aby zatem przyjąć wskazywane argumenty na potrzeby kreowania rozwiązań systemowych w zakresie zapobiegania przestępczości przeciwko środowisku naturalnemu, należałoby wcześniej podjąć ewentualną próbę redefinicji celów kary. Należy mieć na uwadze zarówno użyteczne rozwiązania, będące następstwem zastosowania teorii Beckera, jak też wynikające z niej ograniczenia. Reasumując, do tak bogatej problematyki w tym ujęciu, nie wystarczy wyłącznie adaptacja różnych konstruktów teoretycznych. Wymagana jest również konfrontacja zróżnicowanych interpretacji tego zjawiska. Do modalnych kwestii wypada nade wszystko zaliczyć dyskurs obejmujący kwestie: przyczyn i sposobów ustanawiania przepisów, źródeł i okoliczności ich naruszania oraz zakresy i pokrywające się obszary działalności organów wymiaru sprawiedliwości i organów kontroli. Istotą rzeczy w tych trzech fundamentalnych zagadnieniach jest pytanie o uprawnienia – legitymację dla ustawodawcy, dla ludzi związanych z gospodarką i dla działań organów przymusu. Od czasów powstania Starego i Nowego

⁴³ H. Demsetz, *From Economic Man to Economic System. Essays on Human Behavior and the Institutions of Capitalism*, Cambridge – New York 2008, s. 160–161.

⁴⁴ G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria...*, s. 120.

Testamentu nie ma bardziej akceptowanych zasad legitymacji dla władzy, jednostki i instytucji od tych, którymi posługując się, prawomocny aparat rządzenia musi usprawiedliwiać ich istnienie przyzwoleniem większości. Wiąże się to z naczelną i szczytową regułą immoralnego postępowania – solidaryzmu wspólnotowego, wyznaczającego uczciwe, prawomocne i skuteczne praktyki dla prawa.

Według badań przeprowadzonych przez Jamesa L. Harrisa, amerykańska opinia publiczna oczekuje, żeby przedsiębiorstwa eliminowały kryzysy i bezrobocie, kontrolowały zanieczyszczenie powietrza i wody, uczestniczyły w przebudowie miast, stymulowały rozwój pracowników, redukowały ubóstwo i choroby, minimalizowały dyskryminację osobową na różnym tle.⁴⁵ Powszechna i ogólna ocena jest jednak tylko pewnym argumentem, a czasami alibi we wspomnianym zakresie. Musimy uznać, że poglądy na temat obowiązywania prawa są bardzo zróżnicowane wśród autorów, którzy są konsensualistami, pluralistami, czy też patrzą na wspólnotę z perspektywy neomarksistowskiej. Jakakolwiek byłaby teoretyczna alternatywa dla metaanaliz, badanie pierwotnych procesów kryminogennych w dziedzinie przestępstwa przeciwko środowisku naturalnemu potrzebuje priorytetów i przejrzystej oraz skutecznej polityki prewencji wraz z efektywnymi karami.

Ocena funkcjonowania systemu sprawiedliwości na polu ograniczania przestępczości przeciwko domostwu przyrodniczemu wykazuje względny charakter dla interakcji karno-prawnych, co skutkuje wyborem niekoniecznie kryminalnych sposobów rozwiązywania istniejących w tym obszarze konfliktów. Z drugiej strony, względne oddziaływania lub ich brak pomiędzy organami kontroli i wymiarem sprawiedliwości może kształtować przedmiot priorytetowy dociekań badawczych: rozciągają się one w czasie i w przestrzeni⁴⁶. Badania historyczne, takie jak studia Jeana Claude'a Waqueta na temat korupcji we Francji w XVII i XVIII wieku, pomagają nam zrozumieć społeczeństwo jako całość, a także jego funkcje wraz z postrzeganiem korupcji lub innych przestępstw gospodarczych, mających w czasach nam współczesnych przemożny wpływ na potęgowanie zagrożeń środowiska.

⁴⁵ J.L. Harris, *The Public Credibility of American Business. Conference Board Record. March*, [w:] *La criminalité d'affaires. Aspects criminologiques. L'Année sociologique*, D. Szabo (red.), 1993, s. 33–38

⁴⁶ H. Barnett, *Corporate Crime*, "Crime and Delinquency", 1994, s. 4–26

Bibliografia

- Andersson G., *Creativity and Criticism in Science and Politics*, [w:] G. Andersson (red.) *Rationality in Science and Politics*, „Boston Studies in the Philosophy of Science”, Lancaster 1984 vol. 79
- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 1995
- Asch S.E., *Effects of Group Pressure upon the modification and Distortion of Judgement*, [w:] *Organizational Influence Process*, L.W. Porter, H.L. Angle, R.W. Allen (red.), Armonk – London 2003
- Asch S.E., *Opinions and social pressure*, “Scientific American” 1955, vol. 193, nr 5
- Asch S.E., *Studies of independence and conformity. A minority of one against unanimous majority*, “Psychological Monographs: General and Applied”, 1956, vol. 70, no 9
- Bałandynowicz A., *Zapobieganie przestępczości*, Warszawa 1998
- Barnett H., *Corporate Crime*, “Crime and Delinquency”, January 1994
- Becker G.S., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, przeł. H. Hagemejer, Warszawa 1990
- Becker G.S., Becker G.N., *Ekonomia życia: od baseballu do akcji afirmatywnej i imigracji, czyli w jaki sposób sprawy realnego świata wpływają na nasze codzienne życie*, przeł. A. Żak, Gliwice 2006
- Becker G.S., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa 1990
- Becker G.S., *The economic approach to human behavior*, Chicago–London 1976
- Bell D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Warszawa 1994
- Berger P.L., *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 1997
- Bombik M., *Typy racjonalności*, „Studia Philosophiae Christianae”, 2001, nr 37
- Braithwaite J., *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London 1984
- Braithwaite J., *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, New York 1983
- Christie N., *Granice cierpienia*, przeł. L. Falandysz, Warszawa 1991
- Coase R.H., *Firma, rynek i prawo*, Warszawa 2013
- Coase R.H., *The problem of social cost*, “Journal of Law and Economics”, 1960, vol. 3
- Damasio A.R., *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*, Poznań 1997
- Demsetz H., *From Economic Man to Economic System. Essays on Human Behavior and the Institutions of Capitalism*, Cambridge – New York 2008
- Durkheim E., *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa 2000
- Ekman P., *Wszystkie emocje są podstawowe*, [w:] P. Ekman, R. Davidson (red.), *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, Gdańsk 2002
- Fleck L., *Powstanie i rozwój faktu naukowego*, Lublin 1986

- Friedman M., *Essays in Positive Economics*, Chicago – London 1953
- Furubotn E.G., Richter R., *Institutions and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics*, Chicago 2005
- Gajda J., *Antropologia kultury, Cz. I, Wprowadzenie do wiedzy o kulturze*, Toruń 2002
- Geertz G., *The Impact of the concept of culture on the concept of man*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, 1966, vol. 22, no 4
- Geertz G., *The Interpretation of Cultures*, New York 2000
- Geis G., Stotland E., *White-collar Crime. Theory and Research*, Thousand Oaks 1980
- Goldstein H., *Social Work Practice: a Unitary Approach*, Columbia 1973
- Harris J.L., *The Public Credibility of American Business. Conference Board Record. March*, [w:] *La criminalité d'affaires. Aspects criminologiques. L'Année sociologique*, D. Szabo (red.), 1993
- Hawking S.W., *The Theory of Everything. The origin and Fate of the Universe*, Beverly Hills 2005
- Hayek F.A., *Law Legislation and Liberty: Rules and Order*, vol. 1, Chicago 1973
- Hayek F.A., *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and History of Ideas*, London 1978
- Hayek F.A., *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, przeł. G. Łuczkiwicz, Kraków 1998
- Hayek F.A., *The Constitutions of Liberty*, London 1960
- Hobbes T., *Elementy filozofii*, t. 1, Warszawa 1956
- Kant I., *Pomysły do ujęcia historii powszechnej w aspekcie światowym*, [w:] *Przypuszczalny porządek ludzkiej historii i inne pisma historyzoficzne*, Toruń 1995,
- Kuhn T.S., *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*, Warszawa 1985
- Magnusson D., *Ekonomisk brottslighet vid import och export*, Stockholm 1991
- McAdams R.H., *The origin, development, and Regulation of Norms*, “Michigan Law Review”, 1997 vol. 96, Issue 2
- Mead G.H., *The Genesis of the self and social control*, “International Journal of Ethics”, 1925, vol. 35, no 3
- Mencwel A., *Wstęp: wyobrażenia antropologiczne*, [w:] A. Mencwel (red.), *Wiedza o kulturze. Część I. Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa 2001
- Middleman R.R., Goldberg G., *Social Service Delivery: A Structural Approach*, New York 1974
- Mises L. von, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, przeł. W. Kwaśnicki, Warszawa 2007
- Musgrave R.A., Musgrave P.B., *Public Finance in Theory and Practice*, New York 1989

- North D.G., *Institution, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1990
- North D.G., *Institutions*, “The Journal of Economic Perspectives”, 1991, vol. 5, no 1
- North D.G., *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, Warszawa 2014
- Nowak I., *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa 1977
- Olson M., *The Logic of Collective Action. Public Goods and Theory of Groups*, Cambridge–London, 2002
- Ostrom E., *Understanding Institutional Diversity*, Princeton–Oxford 2005
- Pejovich S., *The effects of the interactions of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development*, “Journal of Markets and Morality”, 1999, vol. 2, no 2
- Pinker S., *Racjonalność. Co to jest, dlaczego jej brakuje, dlaczego ma znaczenie?*, Poznań 2021
- Pinkus A., Minaham A., *Social Practice: Model and Method*, Itasca 1973
- Popper K., *The Logic of Scientific Discovery*, London 2010,
- Radbruch G., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1924
- Radbruch G., *Zarys filozofii prawa*, Warszawa–Kraków 1938
- Reykowski J., *Eksperymentalna psychologia emocji*, Warszawa 1968
- Ritzer G., *Magiczny świat konsumpcji*, Warszawa 2001
- Robbins L., *An Essay on the Nature – Significance of Economic Science*, London 1932
- Sandmo A., *Ex post welfare economics and the theory of merit goods*, “Economics”, New Series, 1983, vol. 50, no 197
- Staniek Z., *Ekonomia instytucjonalna. Dlaczego instytucje są ważne*, Warszawa 2017
- Sukiennik J., Dokuro Z., Fiedor B., *System instytucjonalnej równowagi a proces zmian instytucjonalnych z perspektywy zrównoważonego rozwoju*, „Ekonomista” 2017, nr 2
- Taylor Ch., *Nowoczesne imaginaria społeczne*, Kraków 2010
- Taylor Ch., *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, Warszawa 2001
- Tomaszewski T., *Wstęp do psychologii*, Warszawa 1969
- Tversky A., Kahneman D., *A heuristic for judging frequency and probability*, „Cognitive Psychology”, 1974, vol. 5, no 2
- Tversky A., Kahneman D., *Belief in the law of small numbers*, „Psychological Bulletin”, 1971, vol. 76, no 2
- Tversky A., Kahneman D., *Judgement under uncertainty. Heuristics and biases*, 1973, „Science”, vol. 185
- Watkins J.W., *Wyjaśnianie historii. Indywidualizm metodologiczny i teoria decyzji w naukach społecznych*, Wrocław 2001

Weber M., *Etyka protestancka a duch kapitalizmu. Protestantckie „sekty” a duch kapitalizmu*, Warszawa 2010,

Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002

Whittaker J.K., *Social Treatment: An Approach to Interpersonal Helping*, Aldine 1974

Williamson O.E., *The New Institutional Economics. Taking Stock, Looking Ahead*, “Journal of Economic Literature”, 2000, vol. 38, no 3

Akty prawne

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne, Dz. U. L.328 z dnia 6 grudnia 2008 r.

Ustawa z dnia 22 czerwca 1997 roku Kodeks karny (t. j. Dz. U. 2022, poz. 1138, 1726),

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – przestępstwa przeciwko środowisku – Kodeks karny, Dz. U. nr 88, poz. 553 (t. j. Dz. U. z 2022 roku, poz. 1138 z późn. zm.)

